

*Р.В. Множинська,
кандидат філософських наук,
м.Київ*

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ І ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ: КОНТРОВЕРСІЙНІСТЬ ПОГЛЯДІВ НА ІДЕАЛЬНУ ФОРМУ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Проблему ідеальної форми державного правління досліджували мислителі різних країн віддавна. Досить згадати, принаймні, давньогрецьких філософів Платона й Аристотеля; перший присвятив цьому питанню діалоги “Держава” і “Політик” і вважав, що ідеальною державою повинні управляти філософи, а другий розмірковував про державу і форми правління в ній у діалогах “Політика” і “Політія”, в яких стверджував, що держава – це спілкування заради загального блага. Пізня античність презентувала світові ще одного теоретика держави – Аврелія Августина, – філософа, богослова і політика. Він доводив перевагу духовної влади над світською; найвідомішим твором його є трактат “Про град Божий”.

З настанням епохи Відродження стали знову з'являтися роздуми про ідеальний державний устрій, незалежний від церкви. Якщо не рахувати “Утопію” Томаса Мора і не менш фантастичне “Місто Сонця” Томазо Кампанелі, то першим реалістичним твором з розглядуваної тематики можна вважати трактат італійського мислителя, письменника і політичного діяча Ніколо Макіавелі “Правитель”, в якому автор виступає прибічником сильної державної влади, допускаючи у разі потреби використання будь-яких засобів для її зміцнення.

XVII століття подарувало Західній Європі щонайменше трьох видатних теоретиків держави і права – Гуго Гроція, Томаса Гоббса і Самуеля Пуфендорфа. Перший з них, Гуго Гроцій, – голландський юрист і державний діяч, філософ; він заклав основи науки міжнародного права, ґрунтуючись на природному праві; також він є автором твору “Про право війни і миру”. Томас Гоббс, англійський філософ, написав відомий твір “Левіафан”; його ідеї поклали основи західної політичної філософії. Самуель Пуфендорф – відомий німецький юрист, історик, філософ, автор твору “Про природне право”. Головна заслуга Пуфендорфа – відокремлення природного права від богословської схоластики і виведення його на рівень самостійної науки. Його твори перекладав випускник Києво-Могилянської академії, сучасник Прокоповича, Гаврило Бужинський: “Вступ до європейської історії” (СПб., 1718) і “Про обов'язки людини і громадянина” (СПб., 1724).

Серед українських мислителів проблематикою держави і права займалися С.Оріховський і Т.Прокопович. Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) – визначний українсько-польський гуманіст, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст. У царині філософії найбільше цікавився проблемами, пов'язаними з етикою і політикою. Його спадщина налічує близько 60 творів. Але деякі з його праць до нас не дійшли, зокрема: “De iure naturae et gentium” (“Про природне право”), “Repudium Romae” (“Відступництво Риму”). Оріховський вважав, що природне право (закон) є вищим за людські закони, тому останні при потребі можна змінювати. Відтак виступав проти целібату як такого, що суперечить “найкращим поведирям у житті: природі і здоровому глузду” [1, 17, 59]. Розробляв також концепцію державного правління. Багато з його міркувань суголосні ідеям Г.Гроція та Т.Гоббса, але висловлені вони були, зауважимо, набагато раніше згаданих західноєвропейських мислителів.

Теофан Прокопович (1677/1681–1736) – філософ, державний діяч, письменник-полеміст. Найвиразніше його погляди на суть держави і форми державного правління

відображені у творах: “Духовний регламент”, “Слово про владу й честь царську”, “Розшук історичний”, “Правда волі монаршої”. У них мислитель використовував і творчо опрацьовував ідеї природного права таких його західноєвропейських репрезентантів, як Т.Гоббс, Г.Гроцій, С.Пуфендорф. Призначенням монарха, на думку Прокоповича, є служіння “всенародній користі”, спільному для всієї батьківщини гаразду. Він вважав, що верховна світська влада є абсолютною. Вона поширюється на всі сфери життя і не підлягає будь-чому запереченню. Церква, як і всяка інша суспільна організація, повинна бути підпорядкована встановленій богом державній владі.

Виникнення держави та її сутність

Обидва мислителі (і Оріховський, і Прокопович) декларували, що держава виникла внаслідок суспільного договору, тобто, що творення держави є актом свідомої діяльності людей, наслідком їхнього договору заради встановлення загального миру і гарантування безпеки. Ідея суспільного договору, який виражав волю народу та його суверенність, – наскрізна тема відомого трактату С.Оріховського “Напучення польському королю” (1543), в якому він висловлює розуміння людини як важливого чинника в утворенні держави і пропонує “компромісну” версію її походження, називаючи внутрішніми чинниками виникнення держави розум і мову, які вважає “Божим даром” [2, 236]. Серед інших причин, що спонукають людей до єднання у державу, називає вроджену їх схильність до суспільного життя, яка, за його словами, “немов би клеїть нас, єднає і ніби вузлом в’яже...” [4, 125]. Це Оріховський писав у той час, коли в усій Європі ще панували середньовічні політичні теорії про створеність і контрольованість Богом держави і влади. Створений ним комплекс державно-правових ідей становить найвагомійший внесок у розвиток тогочасної європейської думки.

Утвердження людини як творця держави прийшло згодом у новітню соціальну філософію, зокрема у праці Т.Гоббса та Дж.Лока, на яких часто посиляється інший український теоретик держави – Т.Прокопович, якому імпонувала концепція держави названих мислителів як суто людська інституція. На двох сторінках “Правди волі монаршої” він навіть безпосередньо посиляється на твір Гроція “Про право війни й миру”. Як згадані мислителі, так і Прокопович вважали, що в основу держави покладено суспільний договір народу з правителем. Такий договір “має початок від першої в цьому чи тому народі згоди”. Але народ, відмовившись від своєї волі і передавши її правителю, так само, як тіло – голові, вже не може, на його думку, добровільно піти на “пребеззаконну справу” – скинення монарха [5, 16, 22, 23]. Прокопович усвідомлює, що твердження, за яким монарх одержує свою владу з рук народу, суперечить Біблії, де сказано: “бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога” [Рим 13:1]. Тому відразу додає: “Відати ж личить, що народна воля... буває не без владного догляду божого, за божим помахом спонукувана діє” [6, 82].

Говорячи про мету держави, С.Оріховський акцентує увагу на гарантуванні нею прав і добробуту кожного індивіда, перед яким держава має чимало обов’язків. Мета держави полягає у створенні безпечних умов існування для її членів і спрямування їх на шлях доброчесності. Бо не буде щасливою та держава, писав Оріховський, “де гандж іде попереду чеснот; де добродієння мерзнуть, а лиходії веселяться; де гідність поступається грошам, власна доблесть – породі, розум – недоумкуватості і недбалості” [2, 242]. Водночас, громадянин, на думку мислителя, має ще більше обов’язків перед державою. Що ж до Прокоповича, то сама державна влада, на його думку, потрібна для того, щоб не порушувався природний закон, щоб тримати в узді злі пристрасті людей, охороняти людське співжиття. Якби не це, то вже давно земля була б порожньою, давно зник би рід людський. У працях “Духовний регламент”, “Правда волі

Монаршої...” він часто порушує питання про сутність гоббсівської проблеми: якою була людина до виникнення державної влади. І надає перевагу ідеї “природного стану” над ідеєю провіденціалістської “зумовленості”. Але якщо, за Гоббсом, цьому “природному стану” людей була властива війна всіх проти всіх, а за Пуфендорфом – мир і благоденство, то Прокопович уважав, що в первинному стані суспільства без держави були і війни, і мир: ворожість і прихильність чергувалися, на зміну злу приходило добро [7, 73].

Важливим чинником у теорії походження держави Оріховський вважав принцип природного права – суворе дотримання договору, порушників якого він зараховує до найбільших злочинців. Він твердив, що це право (закон), як ми вже відзначали, є вищим за людські закони, тому останні при потребі можна змінювати. Ідею природного права С.Оріховський розробляв в окремому трактаті “Про природне право” (*De iure naturae et gentium*), в якому, за деякими свідченнями, висловлював прогресивні на той час погляди. Але, на жаль, ця праця не збереглася. Міркування щодо природного права трапляються також в інших його працях, зокрема у двох промовах: “Про турецьку загрозу” і “Напученні польському королю”, а також у листах. Серед принципів природного права Оріховський називає, передусім, такі: право власності, рівних можливостей, дотримання договорів; право на життя, мир, злагоду в суспільстві; на справедливість, на шлюб. Концепція природного права ставила на чільне місце невідомі докапіталістичним епохам поняття вроджених для кожного індивіда особистих свобод. Їхня відсутність, на думку мислителя, є свідченням дикунства, варварства, деспотизму і суперечить природному праву. До першого типу держав Оріховський зараховує Польщу, до другого – Московію та Туреччину.

До теорії природного права неодноразово звертався і Прокопович. Зокрема, в основу своєї праці “Правда волі монаршої” він поклав ідеї щодо природного права таких його західноєвропейських репрезентантів, як Т.Гоббс, Г.Гроцій, С.Пуфендорф. Жодний з них, посилаючись на одкровення, вже не звертався до нього як до самостійного джерела доказу в теорії походження держави; такими в них виступають лише природний закон і природне право. Прокопович також виходить із цих доказів. Але, на відміну від західноєвропейських мислителів, він вдається ще й до одкровення, кожне твердження він виводить як із Біблії, так і з природного розуму. Контroversійність поглядів Оріховського і Прокоповича у питанні природного права, як бачимо, очевидна.

Ідеал держави

Застановляючись над проблемою ідеальних форм державного правління Т.Прокопович і С.Оріховський виходили з реалій тих країн, в яких вони перебували: перший жив у Польщі, а другий – у Росії. Погляди С.Оріховського щодо сутності держави, її завдання і внутрішньої розбудови – це вершина суспільно-політичного вчення мислителя. Свої рекомендації про краще упорядження державного ладу Оріховський подав у трактатах “Діалог про екзекуцію польської держави” та “Політія”, в яких наводить низку обов’язків не лише громадян перед державою, а й навпаки – держави перед громадянами. Ідеалом правової держави для С.Оріховського була польська політія (в якій він вбачав довершену форму політичного і державного устрою). Обидва трактати в цілому є аналізом і апологією державного ладу Польщі. Водночас, у них синтезовано роздуми мислителя про устрій Польщі, його вразливі місця та шляхи їх усунення. Реальна дійсність швидко протверезила мислителя. Побачивши, як неправі суди вирішують справи, які несправедливості чиняться у державі, С.Оріховський починає різко критикувати сучасний йому правовий стан у Польщі і вказує на конкретні приклади недосконалості правової системи: “Якщо злодій украв у вас гроші, його карають на горло або вішають. Коли ж хтось хазяїна тих грошей уб’є, платить за голову вбитого лише гроші?” [2, 245]. Проте, багато в чому мислитель

лишився на позиціях ідеолога феодального ладу, зокрема в обстоюванні інтересів шляхетського стану. Що ж до Прокоповича, то він застановлявся на формах держави передусім у творах “Розшук історичний” (1721) та “Правда волі монаршої” (1722), в яких висвітлював проблеми цивільного й церковного права, а також престолонаслідування. Друга з названих праць стала найзначнішим політичним твором першої третини XVIII ст. з питань держави і права.

На перший погляд може здатися, що Станіслав Оріховський і Теофан Прокопович одноставні у симпатіях до монархічної форми правління. Але при докладнішому знайомстві з їхніми творами з'ясується, що перший має на увазі монархію правову, виборну, а другий – абсолютну, спадкову монархію. Найліпшою формою держави з усіх, на думку Оріховського, є королівство, в якому править одна мудра, розсудлива, справедлива, мужня, щедротна і шанована людина. Але, дбаючи загалом про зміцнення королівської влади, Оріховський заперечував, однак, проти перетворення її з виборної на спадкову; виступав за обмеження влади монарха законом, який один втілює верховну владу в державі. “А тепер, – звертається він до короля, – поясню тобі, що таке закон. Він сам є правителем вільної держави, але мовчазним, сліпим і глухим. Завдяки йому обирається одна людина, яку ми звемо королем, який є вустами, очима й вухами закону. Якби закон міг вислуховувати, вести розмову, ніхто не обирав би короля; бо закон сам навчає, що слід робити. А через те, що всього цього закон сам робити не може, він прибирає собі посередника – короля, який є вустами держави і повинен дбати про гаразд усіх громадян, а не лише свій власний: король вибирається для держави, а не держава для короля створена” [1, 23, 42]. Майже кожна праця мислителя є апологією польської правової системи, яку він ставить високо, особливо порівняно із сусідніми державами московитів, турків, де існує правова сваволя, бо “супроти кривди зверхника-пана підлеглі не мають жодного захисту, бо володіє ними пан-зверхник як хоче: на горло підлеглого карає, коли хоче; продає його, віддає в заставу, як хоче і коли хоче” [3, 550]. Утім, навіть коли він говорить про свободу, рівність і справедливість у Польській державі взагалі, то дбає, передусім, про шляхту.

Прокопович, натомість, обґрунтовує абсолютну монархію, насамперед, у творах “Правда волі монаршої” та “Духовний регламент”. Зміст цих праць присвячений доказам необхідності для Росії необмеженого самодержавства. Надаючи перевагу монархічному правлінню саме у вигляді необмеженого самодержавства, Прокопович обґрунтовує це так: “Хай хто хоче дискутує і в роздумах трудиться, який кращий і який гірший спосіб правління, і який котрому народові вигідний чи неприйнятний. А нам ті роздуми непотрібні, зайві. Навчив нас, що нам добро, а що зло, багаторічних часів досвід” [7, 80, 173–175].

Незважаючи на різні підходи до розуміння форм монархії, обидва мислителі сходилися в тому, що монарх має бути освіченим. У С.Оріховського ці погляди сконцентровані в його трактаті “Напучення польському королю”, де Сигізмунд Август зображується ідеальним королем, таким, про якого нібито мріяв Платон, коли писав: “Щасливі ті держави, де або правлять філософи, або правителі філософують” [1, 22]. Монарх, який претендує на роль просвіченого, на думку Оріховського, повинен вчитися, прагнути до науки, дбати про школи і вчителів, дослухатися мудрих наставників, до яких зараховує і себе. Всякий дорадник, заявляє мислитель, є вісником Бога і його треба вислуховувати. Оріховський не прагнув намалювати реальний портрет короля-сучасника, а наділяв короля рисами, які хотів би бачити в ньому. В епоху Відродження такі методи виховання можновладців практикувалися: гуманісти вірили, що справжню людину формує не лише природа, а й цілеспрямоване виховання. Оріховський переконує короля, щоб він дбав про освіту і виховання своїх підлеглих. “Якщо ти мудрий, – пише він до короля, – тоді і я вільний, багатий, щасливий. А якщо ти не мудрий? – Тоді я раб, бурлака, вигнанець” [1, 23, 34]. Що стосується Прокоповича, девізом життя якого був вислів “Хай освіта хвилює вік!”, то він, ще

будучи в Києві, написав найвідоміший із своїх драматичних творів – трагедокомедію “Володимир” (1705), де “рівноапостольний” князь, що прийняв християнство, виставлений як зразок освіченого монарха, який здолав вікове нецтво. Апологетом просвіченої монархії Прокопович лишився до кінця свого життя. Досить згадати хоча б засновану ним школу, з якої вийшли згодом відомі російські науковці і політичні діячі, або його підтримку Михайла Ломоносова [8, 200, 220; 9, 44–56].

У творах Оріховського і Прокоповича нерідко зустрічаємо поняття “*Bonum commune*” (“спільне благо”), яке належить до фундаментальних ідей і принципів всієї європейської соціальної, політичної і правової культури. Погляди С.Оріховського на служіння спільному благу особливо яскраво виявились у “Напученні”, де він радить королеві дбати, насамперед, про благо народу, яке виступає в нього як найвищий закон держави. Мислитель твердить, що король призначений для держави, а не держава для короля, а тому він повинен діяти в межах закону. Натомість, критикує сенаторів за те, що в сеймі дбають не про громадську користь, а про власну, міркуючи при цьому: “Так довго буду воду каламутити, аж доки не спіймаю свого вугра... Землю руську Москві і татарам відкрию і не раніше волати перестану, аж доки (як голодний пес) шмат ласий не схоплю... Тільки й знають волати : “Держава! Держава!” А насправді дбають лише про власну вигоду” [2, 264]. Водночас, саме заради спільного добра він вимагає передбачати у праві різне ставлення до людей “гідних” і посполитих. Не можна застосовувати однакової кари за вбивство шляхтича і холопа, бо різною є величина втраченого добра для держави в одному і в іншому випадках. Над проблемою спільного блага застановлявся і Прокопович. Воно сприймається ним як кінцева мета діяльності держави і його глави й, одночасно, як провід для діяльності всіх державних структур, зокрема й монарха. Сама держава як певна установа створюється при цьому не заради правителя, а на добро всіх громадян (“*pro bono publico*”); благо держави та її громадян є найвищим обов'язком правителя, сенсом його “посади”; правителі, що чинять інакше, грішать проти природних прав людини. Але, не зважаючи на ці декларації (і на відміну від Оріховського), Прокопович у своєму трактаті “Правда волі монаршої” наголошує, що “самодержавний володар не повинен дотримуватися людського закону, тим паче поставати перед судом за його порушення. Однак, заповідей Божих дотримуватися зобов'язаний; але за їх невиконання самому тільки Богу відповідь дасть, а люди не можуть його судити” [10, 96].

Папоцезаризм чи цезаропанізм?

Проблема взаємовідносин держави і церкви вирішувалась у Середні віки, як відомо, на користь останньої. Важливою особливістю католицьких держав було властиве їм ставлення до духівництва як до привілейованого прошарку тогочасного суспільства. Таке місце священників у суспільній ієрархії було закріплене вченням церкви про благодать, даровану духівництву таїнством посвячення. Найпершим завданням католицизму було, отже, обстоювання особливої ролі папської влади і привілейованості священників. Проблемі взаємин церкви і держави С.Оріховський присвятив майже всі свої твори. У ранній період творчості він обстоював пріоритет держави, гостро критикував католицьку церкву; пізніше ставив між ними знак рівності (кожна повинна займатися своєю справою) і, нарешті, на схилі життя змінив свої “юнацькі” погляди на протилежні. Свідчень цього більш, ніж досить. Перебуваючи певний час в ейфорії від державного ладу у Польщі, він справді вірив, що все тут регламентоване: права, свободи, привілеї, укази, пільги. Саме тому, зіткнувшись із погрозами папи римського покарати його за відомі самочинства, Оріховський і йому заявив, що не боїться погроз понтифіка, бо Польща правова держава і все залежатиме від судових рішень. Погано, на його думку, коли “всяк, не будучи братом і товаришем у церковній справі римському Петрові, суне носа до коронації короля”. Те саме буває,

продовжує мислитель, і тоді, коли “всяк удирається до церкви і гвалтом суне носа до священницького правління” [3, 594]. У пізній науковій творчості Оріховського, як ми вже говорили, даремно шукати акцентів, які свідчили б про його чутливість до суспільних проблем; домінувала в ній переважно тенденція до утвердження незмінності тодішнього суспільного ладу, який мав віддзеркалювати понадчасові і незмінні структури небесної ієрархії: “Бо що може бути досконалішим на світі за людське царство, збудоване на зразок царства Божого” [2, 236].

Визнаючи зверхність світської влади над церковною, Прокопович докорінно розходився у цьому не лише з католицькими теоретиками (Томою Аквінським, Беларміном та ін.), які узагальнювали й обґрунтовували існування папства, а й із поглядами, звичаями й установами російської старовини. Адже в допетровській Росії існувала якщо не зверхність влади церкви над світською, як того хотів патріарх Никон, то, принаймні, паралелізм двох влад, царя і патріарха. А Теофан доводив, що саме світській владі належить верховність (маєстат), а тому всякій іншій владі, зокрема й церковній, належати не може. Отже, церковна влада має юридично підпорядковуватися світській. Апологія юридичного підпорядкування церкви світській владі розвинена Прокоповичем у творі “Розшук історичний...”: “Цар усьому духовному чинові є суддя і повелитель, а вони (всякий чин і патріарх) є підвладні й підсудні, як і інші піддані” [13, 23]. Це саме бачимо також у “Слові про владу і честь царську”, де Прокопович спростовує думку, що не всі люди в державі, зокрема священники й ченці, підвладні цареві. “Се терн, – говорить він, – зміїне жало, папєжство. Священство – інша справа, інший чин є в народі, а не інша держава” [11, 96; 12, 487]. Прокопович переконливо доводить, що царська влада встановлена самим богом. Особливо багато уваги мислитель приділив теоретичному обґрунтуванню підпорядкування церкви світській владі, з правом останньої на вільне втручання навіть у внутрішні справи церкви. Цей вияв максимального цезаропапізму з боку архієпископа православної церкви є не чим іншим, як виявом крайньої догідливості цареві Петрові I.

Отже, контроверсійність поглядів Станіслава Оріховського і Теофана Прокоповича на ідеальну форму державного правління найяскравіше виявилася стосовно монархії: Оріховський обстоював ідею правової монархії, а Прокопович – абсолютної. Перший у стосунках між церквою і державою перебував на позиціях папоцезаризму, а другий – цезаропапізму. Причини цієї розбіжності слід шукати не в історичному часі їх життєдіяльності, а в традиціях і зрілості суспільних відносин у державах, в яких їм довелося жити. Оріховський жив у цивілізованій правовій європейській країні, а Прокопович – в азійській, з деспотичною формою правління в її крайньому вияві. Це усвідомлював і сам Оріховський, коли писав: “між Москвою... і Польською державою така відмінність, як між неволею і свободою” [1, 438].

ЛІТЕРАТУРА

1. Станіслав Оріховський. Твори. – К., 2004.
2. Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. – К., 2000.
3. Orzechowski St. Wybor pism. – Warszawa, 1972.
4. Lichtensztul J. Poglady filozoficzno-prawne Stanislaw Orzechowskiego. – Warszawa, 1939.
5. Прокопович Ф. Правда воли монаршей... – Спб., 1722.
6. Прокопович Феофан. Сочинения. – М.–Л., 1961.
7. Прокопович Феофан. Слова и речи поучительныя, похвальныя и поздравительныя. – СПб.; ч. III, 1765.
8. Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3-х тт. – К., 1979–1981. – Т. 3.
9. Прокопович Феофан. Духовный Регламент. – К., 1823.

10. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти тт. – Том IV, Книга третя (Кінець XVIII ст.). – К., 2001.
11. Нічик В.М. Суспільно-політичні погляди Ф.Прокоповича // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3-х тт. – Т. I.
12. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 1. – СПб., 1862.
13. Прокопович Феофан. Сокращенное христианское учение... – СПб., 1765.